

DESPRE REDACTAREA SCRISORILOR LUI SENECA

DE

E. CIZEK

Cum se știe, învățații au purtat ample discuții în jurul întrebării dacă scrisorile lui Seneca — care formează, cum spune savantul sovietic Tronski, un adevărat « curs de morală practică » — reprezintă o culegere de epistole reale, concepute și redactate ca atare și expediate efectiv destinatarului (Lucilius) sau dacă alcătuiesc o corespondență fictivă, simplu artificiu literar. De tratarea acestei probleme depinde adoptarea unei soluții și față de alte aspecte ale întocmirii epistolelor, ca ordinea compunerii, publicarea lor în antichitate, cronologia lor. Asemenea dezbateri aduc de altfel o anumită lumină și în cercetările asupra ultimei părți a vieții lui Seneca și activității unor cercuri de intelectuali din aceste momente atât de încordate din existența statului sclavagist roman.

Reamintim că autenticitatea epistolară a corespondenței către Lucilius a început a fi pusă la îndoială din 1672, când Iustus Lipsius a emis ipoteza artificialității. Ulterior el a fost urmat de numeroși cercetători: Hilgenfeld, Gercke, Peter, Bourguery etc. Recent, această supoziție a fost preconizată de Leeman. La noi ea a fost adoptată de Guțu. Teza realității a fost apărută de Binder și apoi de Schultess, Pichon și Albertini.

Adepții artificialității opinează că Seneca și-a transcris în formă epistolară un fel de jurnal personal. Hilgenfeld a văzut la baza corespondenței chiar un plan de ansamblu. Dintre argumentele lor cităm: timpul prea scurt (1—2 ani) pentru redactarea și expedierea unei corespondențe masive și tendința lui Seneca de-a înceta să discute cu prietenul său și de a polemiza cu un interlocutor imaginar.

Adepții realității aduc și ei probe; printre altele relevă că Seneca n-ar fi avut motive serioase să simuleze un schimb de scrisori, să aleagă forma epistolară spre a exprima cugetări filozofice.

În general cercetătorii opinează că epistolele au fost redactate între toamna anului 62 și 64 sau între vara 63 și toamna 64.

Învăţatul german Haase consideră corespondenţa lui Seneca operă neîncheiată, editată după moartea autorului de prieteni. Albertini critică această teză şi socoteşte că *Ad Lucilium* a fost publicată de Seneca însuşi nu o singură dată, ci pe tranşe succesive, pe grupe.

În fapt cele două teze, teza realităţii şi cea a artificialităţii, nu trebuie opuse neconţinut, ci apropiate. Ele nu se exclud, ci se completează. Credem că o analiză a corespondenţei pornită de la ideea că nu e absolut necesară opţiunea pentru una din ipotezele adverse ar putea duce la supoziţii noi.

Dificultăţile problemei, mai ales slăbiciunile poziţiilor opuse, pot sugera o soluţie intermediară.

Propunem următoarea ipoteză: corespondenţa lui Seneca e rezultatul prelucrării unui grup de scrisori reale. Seneca a scris de două ori unele scrisori, prima oară numai pentru Lucilius şi apoi a doua oară pentru public, prin revizuirea celui dintâi text. La această prelucrare, la această revizuire autorul a introdus şi unele scrisori fictive. Corespondenţa lui Seneca ar fi deci formată din două straturi: un strat compus din scrisori reale şi un al doilea strat alcătuit prin ajustarea acestora (ajustare care a putut implica şi unele reduceri, dar, mai ales, amplificarea epistolelor adevărate) şi prin interpolarea unor scrisori fictive. Cît priveşte editarea vom încerca şi aci o nouă teză, care să reunească poziţiile potrivnice. Vom admite publicarea în tranşe a scrisorilor, şi anume în două tranşe. Dintre acestea vom căuta să demonstrăm că una a apărut în timpul vieţii şi că ultima parte a apărut postum.

Vom purcede de la probarea existenţei unui prim strat alcătuit din epistole adevărate. Va fi necesară critica teoriei lui Hilgenfeld, a redactării epistolelor după un plan de ansamblu.

Epistolele nu formează o unitate încheiată ci se juxtapun fără logică interioară, fără conexiuni prestabilite între diferitele părţi ale operei. Există, fireşte, unele grupări de scrisori, dar cele mai multe nu corespund unor diviziuni prevăzute înainte de începerea redactării¹. Ele n-au fost statornicite de autor de la bun început ci reprezintă efectul persistenţei unor preocupări sau al circumstanţelor în care au fost scrise. De aceea nici nu au limite precise². Tradiţia manuscrisă a consacrat încă din sec. al IX-lea e.n. diviziunea operei în două serii (1—88 şi 89—124), care au avut o soartă independentă în cursul copierilor şi recopierilor succesive. Seria a doua are desigur particularităţi de tehnică a compoziţiei şi chiar de conţinut (particularităţi pe care le vom examina mai jos) dar ele nu indică de loc preme-

¹ Seneca n-a grupat decît rar scrisorile cu intenţie; vezi mai jos p. 270—271.

² Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 134. Cercetătorul francez a diferenţiat cu sagacitate (*op. cit.*, p. 109—136) asemenea grupuri mai mari sau mai mici, cu care am putea fi de acord. Astfel chiar primele 29 de scrisori ar forma o unitate mai largă, dar clar delimitată, în interiorul căreia s-ar putea desluşi subgrupurile ep. 7—8—10 şi 17—24. Pentru restul corespondenţei menţionăm grupurile ep. 45—49, 49—57, 71—76 şi o mulţime de cupluri. La acestea s-ar putea adăuga, poate, şi altele, însă astfel de grupări nu se încadrează într-o unitate mai largă, cu un conţinut autonom. Cum va rezulta de mai jos, unele dintre aceste unităţi au fost constituite de autor, dar nu anterior primei redactări.

ditarea, ci o împărțire a corespondenței determinată de modificarea condițiilor de redactare, așa cum va rezulta din paginile următoare ¹.

Se subliniază adesea preferința lui Seneca pentru compoziția laxă, dezordonată chiar, atotputernică în scrisori ca și în dialoguri și se proclamă apartenența operei la tipul de compoziție a diatribei ². Oricât ar fi îndrăgit compoziția slobodă, nu pare verosimil ca Seneca să se fi apucat de redactarea unei opere destinate exclusiv marelui public, fără să fi avut în vedere un plan cât de general. Dar o primă redactare a scrisorilor, efectiv epistolară, adresată lui Lucilius n-avea nevoie de un asemenea plan.

Grupul de epistole destinate lui Lucilius nu pare a fi fără precedente în producția sa literară anterioară. Priscian consemnează existența a zece cărți de scrisori adresate lui Novatus, fratele său ³. Să fi fost oare și acelea tot epistole fictive?

Partizanii artificialității s-au întrebat adesea de ce Seneca și Lucilius nu se întâlneau niciodată. Albertini credea că cei doi prieteni s-au văzut după expedierea scrisorii 29, când s-a produs o întrerupere în corespondență ⁴. Adevărul este că Seneca face aluzii mai mult sau mai puțin evidente la această întâlnire în epistola 6, unde recomandă contactul direct între prieteni, schimbul de idei în discuții mai apropiate decât cele realizate prin scrisori. E probabil că, cel puțin în această perioadă, cei doi prieteni au avut o întâlnire ⁵. Aluzii mai clare la această întâlnire au putut fi suprimate ulterior, la redactarea secundă, ca prea puțin interesante pentru public. Raritatea întâlnirilor între cei doi prieteni se poate explica prin vârsta înaintată a lui Seneca, care îngăduia doar cîteva deplasări în Campania.

Existența unei prime redactări destinate lui Lucilius este sprijinită și de abundența detaliilor autobiografice.

Îl vedem pe Seneca luptîndu-se să obțină retragerea completă din viața publică ⁶ sau ocupîndu-se, fără entuziasm de altfel, de afacerile lui personale ⁷, călătorind în Campaniă ⁸ și vizitînd locuri celebre ⁹. În altă parte ne vorbește de bătrînețe și maladii inerente vârstei ¹⁰, de felul de viață și programul zilnic de activitate ¹¹ sau de întâmplări cotidiene și contemporane redactării ¹²;

¹ Concetto Marchesi, *Storia della letteratura latina*, ed. VIII, Messina, 1957, vol. II, p. 246, n. 2.

² Albertini, *op. cit.*, p. 306. Pierre Grimal în introducerea la *De Constantia sapientis*, Paris, 1953, socotește chiar « dialogus » a lui Seneca tributar exclusiv dialogului platonician. Credem că în primul rînd trebuie luată în considerare influența diatribei de origine cinică, dar nu se poate nega și înrîurirea dialogului platonician chiar și asupra scrisorilor, și anume în ultima secțiune a operei, așa cum vom vedea în paginile următoare.

³ Seneca (Haase), *Fragm.* 109.

⁴ Albertini, *op. cit.*, p. 111.

⁵ Aci preconizează insistent contactul direct, *Ep.* 6, 5: *Plus lamen tibi et uiua uox et conuietus quam oratio proderit.*

⁶ *Ep.* 1, 4-5.

⁷ *Ep.* 77, 1-3; 12, 1-3.

⁸ *Ep.* 49, 1; 51, 1-3; 53, 1-4; 55, 1-7; 56, 1-4; 57, 1-2; 70, 1; 76, 1-4; 77, 1-3; 80, 1-2; 86, 1-13.

⁹ Așa de pildă vizitează vilele lui Vatia (*ep.* 55, 1-7) sau ale lui Scipio (*ep.* 86, 1-15) sau grota de la Posilippo (*ep.* 57, 1-2).

¹⁰ *Ep.* 67, 3-6; 78, 1-4; 54, 1-2; 104, 6.

¹¹ *Ep.* 76, 1-4; 67, 1-2; 83, 1-7; 84, 1-8.

¹² *Ep.* 87, 1-10 povestește un naufragiu al său pe mare; și 53, 1-4; 123, 1-5.

în epistola 108 ne descrie toată tinerețea sa, iar în epistola 104 dragostea ce i-o poartă soția¹. Ce rost ar fi avut atâtea amănunte, adesea strict personale, dacă de la început s-ar fi urmărit o corespondență fictivă și exclusiv filozofică? Desigur și într-o corespondență integral artificială apar amănunte intime, dar altele legate de conținutul filozofic al scrisorilor. Elementul intim din corespondență nu se reduce la suma detaliilor autobiografice. Există în scrisori și fapte care privesc viața personală a lui Lucilius: relațiile lui cu cei din preajmă², viața lui publică cu dificultățile inerente³, ideile filozofice anterioare adoptării stoicismului⁴ și scrierile recente ale fostului procurator din Sicilia⁵, călătoriile lui⁶. Se pot cita și pasaje care conțin referiri la relațiile personale dintre Seneca și Lucilius⁷. Sint foarte numeroase epistolele unde găsim aluzii privind diferite persoane, legate într-un fel sau altul de Seneca și Lucilius. Unele sint numite⁸, altele nu⁹. Haase explică evitarea numirii diferitelor persoane prin dorința de a nu le expune măsurilor represive alte teroarei neroniene¹⁰. E probabil că multe dintre aceste personaje erau indicate nominal în primul text al scrisorilor, dar, la remanierea lor, Seneca a șters numele dintr-un anumit motiv¹¹. Important este că ele n-ar fi fost necesare în asemenea număr într-o corespondență fictivă.

Trebuie să ne dea de gândit și cantitatea destul de mare de aluzii la realitățile concrete contemporane¹².

Din corespondența lui Seneca s-ar putea reconstitui o adevărată cronică a epocii. Multe din aceste amănunte privind realitățile vremii ar fi putut

¹ Ep. 104, 1–2; 108, 3–23.

² Ep. 11,1; 40, 1; 43, 1; 44, 1–3; 47, 1; 63, 1–3.

³ Ep. 19, 1–9; 21, 1–6; 22, 2–4; 24, 1–3; 44, 1–3.

⁴ Ep. 23, 9; *Possum enim uocem tibi Epicuri tui reddere*.

⁵ Ep. 24, 21; 46, 1–5; 59, 1–8.

⁶ Ep. 79, 1–7.

⁷ Ep. 48, 1: *Ad epistulam quam mihi ex itinere misisti, tam longam quam ipsum iter fuit, postea rescribam. Seducere me debeo et quid suadebam circumspicere*. Cităm și alt pasaj Ep. 71, 1: *Subinde me de rebus singulis consultis, oblitus uasto nos mari diuidi. Cum magna pars consilii sit in temporibus, necesse est euenire ut de quibusdam rebus ad te perferatur sententia mea, cum iam contraria polior est*. Pasajul acesta vorbește destul de limpede de un schimb real de scrisori între doi corespondenți precis localizați geograficeste. E clar că în această perioadă Lucilius se afla în Sicilia. A se vedea și ep. 3, 1–3; 6, 1–6; 67, 3–6; 78, 1–4; 84, 8; 78, 1–4; 84, 8; 118, 1–4.

Figura lui Lucilius e într-adevăr vagă, dar, lăsând de o parte explicația lui Pichon, *op. cit.*, p. 223 (nu putea fi altfel într-o corespondență a doi prieteni buni care n-aveau nevoie să se cunoască unul pe altul prin scrisori), e probabil că la remanierea întreprinsă cu ocazia publicării au fost eliminate și unele amănunte care reliefauseră figura fostului procurator din Sicilia.

⁸ Ep. 29, 1–8; 30, 1–19; 40, 1–8; 62, 3; 63, 3; 55, 1–7; 47, 9–10; 20, 9; 12, 3; 67, 14; 70, 10; 77, 4–9; 83, 14–15; 66, 1–4; 99, 1; 101, 1–4 etc.

⁹ Ep. 11, 1–7; 36, 1–12; 25, 1–3; 64, 1–5; 65, 1–2 etc.

¹⁰ Haase, *op. cit.*, p. IV.

¹¹ În ep. 3, 1 Seneca cărtă pe Lucilius deoarece îl opriese să discute slobod cu un prieten al acestuia, trimis de dînsul la Seneca. Desigur, interdicția se referă mai ales la politică. Numele prietenului a fost suprimat.

¹² Printre altele se pot cita ep. 7, 6–9; 14, 5–6; 15, 1–8; 19, 4–8; 44, 5–6; 47, 2–17; 51, 3–4; 56, 1–5; 70, 19–28; 76, 4; 77, 1–3; 80, 1–2; 86, 4–21; 89, 18–23; 122, 1–4.

lipsi într-o corespondență artificială. Inventarea tuturor acestor situații aparent reale, date autobiografice și aluzii la aspecte ale contemporaneității într-o cantitate de loc redusă, ar putea părea ciudată.

Cum a rezultat de mai sus, adesea se simte urma corespondenței lui Lucilius către Seneca. Iată și alte exemple. În epistola 7 autorul preconizează retragerea totală. În epistola 8 se trudește să arate că aceasta nu înseamnă abandonarea principiului vieții active ¹.

Probabil contradicția fusese relevată în răspunsul lui Lucilius. Alteori răspunde lui Lucilius când acesta se plînge de modestia originii sale sociale ² sau îi cere cărți ³. În ep. 68 Seneca încurajează dorința de retragere a prietenului. Apoi în scrisoarea următoare condamnă călătoriile și schimbarea locului în general ⁴. Probabil că Lucilius comunicase dorința de a-și schimba reședința, eventual de a călători.

Existența unor scrisori ale lui Lucilius e atestată și de prezența unor pasaje obscure. Albertini citează două pasaje obscure care fac aluzii la lucruri necunoscute nouă ⁵. Lucilius solicitase părerea lui Seneca în două situații dificile ⁶. Exemplele se pot înmulți. Cum am văzut mai sus, Lucilius îi cere să nu discute cu un prieten trimis de el la Seneca tot ce-l privește ⁷. Scrisoarea nu precizează, nu indică restricțiile de impus acelei conversații ⁸. În altă parte Seneca îi spune lui Lucilius că a găsit un răspuns la întrebarea lui, dar nu elucidează conținutul întrebării și nici un oferă răspunsul ⁹.

De asemenea filozoful blamează o supărare a prietenului său, fără a-i preciza natura ¹⁰ sau crede în imposibilitatea corectării unuia dintre prietenii lui Lucilius, fără a-i înfățișa deficiențele ¹¹. Firește, se pot găsi și alte exemple ¹².

¹ Ep. 7, 1–5 și 8, 1–6.

² Ep. 44, 1–5.

³ Ep. 45, 1–3.

⁴ Ep. 68, 1–9 față de 69, 1–5. În 68, 1 exclamă: *Consilio tuo accedo; absconde te in otio, sed et ipsum otium absconde*. În 69, 1 scrie: *Mutare te loca et in alium de alio transire uolo; primum, quia tam frequens migratio instabilis animi est: coalescere otio non potest, nisi desiit circumspicere et errare; ut animum possis continere, primum corporis tui fugam siste; deinde plurimum remedia continuata proficiunt; interrumpenda non est quies et uitae priori obliuio*. E transparentă aluzia la hotărîrea lui Lucilius de a abandona viața publică și la încurajările lui Seneca din scrisoarea precedentă.

⁵ Albertini, *op. cit.*, p. 138.

⁶ Ep. 48, 1; 71, 1.

⁷ Ep. 3, 1; *Deinde admones me ne omnia cum eo ad te pertinentia communicem, quia non soles ne ipse quidem id facere*.

⁸ La p. 260, nota 11, am încercat explicarea acestui pasaj. Important este faptul că textul însuși nu ne lămurește.

⁹ Ep. 72, 1: *Quod quaeris a me, liquebat mihi — sic rem edidiceram, per se: sed diu non retemptavi memoriam meam; itaque non facile me sequitur*.

¹⁰ Ep. 96, 1: *Tamen tu indignaris aliquid aut quereris, et non intelligis nihil esse in istis mali, nisi hoc unum quod indignaris et quereris*. Mai jos vorbește de un șir de nenorociri dar nu spune care-l supărase pe Lucilius. Într-o scrisoare artificială probabil că ar fi precizat lucrurile.

¹¹ Ep. 112, 1: *Cupio, mehercules, amicum tuum formari ut desideras, et institui; sed ualde durus capitur, immo potius — quod est molestius — ualde mollis capitur et consuetudine mala et diutina fractus*. În continuare vorbește de dificultățile unei atare corectări fără amănunte asupra felului de viață al impricinatului.

¹² Se poate cita și ep. 77 (menționată mai sus p. 259, nota 7) unde Seneca vorbește de afacerile sale. Dar ce afaceri?

Astfel de pasaje obscure, neclare nu pot apărea decît într-o corespondență reală, unde, știindu-se despre ce este vorba, nu mai sînt necesare lămuriri suplimentare. Unele epistole cuprindeau, poate, date complimentare sau erau întregite de alte scrisori, dar, la recompunerea corespondenței, Seneca le-a înlăturat din diferite motive¹. Fie că erau completate, fie că nu, aceste aluzii nelimpezi ilustrează o primă redactare reală a epistolelor și un schimb de scrisori adevărate.

De altfel realitatea primei alcătuirii a scrisorilor e atestată și de alte elemente. Constatăm că în scrisori Seneca apelează frecvent la lexicul popular, uneori chiar la vocabule argotice, dar mai ales la termeni și expresii întrebuințate în vorbirea cotidiană. Acest fapt n-a fost încă pus în legătură cu problema redactării scrisorilor.

În celelalte opere această înclinație spre vocabularul limbii vorbite și chiar al păturilor umile ale societății e mult mai slab reprezentată. Fenomenul este deosebit de semnificativ. Bourgery a căutat să rînduiască vocabularul lui Seneca pe compartimente, pe rubrici. Consultarea tabelelor sale vine să confirme aserțiunile de mai sus. Se pot stabili unele proporții interesante. Desigur Bourgery însuși recunoaște că tablele sale nu sînt complete² și în realitate ar trebui să figureze în ele un număr mai mare de cuvinte. Dar dacă cifrele nu sînt definitive cel puțin sînt semnificative proporțiile, care în table exhaustive nu s-ar schimba prea mult. Astfel în lista termenilor care revin așa-numitului vocabular familiar³ găsim 26 de mențiuni din scrisori față de numai 16 provenind din toate celelalte opere ale lui Seneca⁴. Pentru cuvintele împrumutate vocabularului special al meseriilor umile, 8 mențiuni aparțin scrisorilor față de trei provenite din restul operei lui Seneca⁵. În rubrica împrumuturilor din vocabularul medicilor (care în antichitate erau tot meșteșugari) citim 27 de mențiuni în epistole față de 12 care revin celorlalte opere ale lui Seneca⁶, iar în rubrica consacrată termenilor luați din lexicul agricol 10 revin scrisorilor față de 5 aparținînd celorlalte opere⁷. De remarcat că printre pasajele conținînd termeni așa-numiți familiari cel puțin 19 din 26 revin unor scrisori care includ și alte elemente certificînd o primă redactare.

Dar ce rost ar fi avut utilizarea unui asemenea lexic într-o corespondență fictivă, exclusiv literară? Apoi este probabil că prima formă a corespondenței era tributară într-o măsură și mai mare vocabularului vorbit. La redactarea secundă Seneca a eliminat din termenii neliterari, dar, alcătuiind noul text, a fost nevoit să rețină o parte din vocabulele sugestive.

¹ Puteau fi prea intime sau primejdioase din punct de vedere politic.

² Bourgery, *Sénèque prosateur. Etudes littéraires et grammaticales sur la phrase de Sénèque le philosophe*. Paris, 1922, p. 207.

³ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 213—214.

⁴ Cum s-a arătat deja, între aceste elemente trecute în tabelul lexicului familiar unele sînt foarte expresive, aproape triviale: *scabere aures* « a scărpină urechile » (ep. 75, 7) sau *scordallus* « gilcevector » (ep. 56, 2), atestat și la Petronius, *pumilio* « stîrpitură » (ep. 76, 31). Unele cuvinte sînt de origine argotică ca *trossuli* (ep. 76, 2). Încă în timpul Gracchilor acesta era un supranume al cavalerilor, dar în vremea lui Seneca circula oarecum argotic desemnînd o anumită categorie de tineri pretențioși, infumurați.

⁵ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 292.

⁶ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 294—295.

⁷ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 296.

Prin excelență grupul de scrisori 1—29 atestă prezența unei prime redactări. Se simte aci strădania de a câștiga un adept, de a convinge treptat. Mai interesant este că acest efort implică un anumit compromis cu epicureismul, caută să înlesnească trecerea de la epicureism la stoicism, tactică utilă într-o corespondență fictivă numai dacă Seneca singur ar fi fost stoic la Roma și toți ceilalți epicurei. Totuși partizanii artificialității se sprijină adesea pe ep. 21, scrisoare din acest grup. Dar conținutul acesteia și consecințele lui, adică perspectiva publicării, se datoresc doar unei revizuii serioase la redactarea secundă. Această scrisoare atestă mai mult dubla redactare a scrisorilor decât artificialitatea lor.

Reconstituirea minuțioasă, exactă a primei redactări ar fi trudă zădărnica, imposibilă sau oșioasă, în cazul că s-ar putea realiza. Recunoașterea existenței a două texte redactate la un anumit interval, poate fi utilizată ca ipoteză de lucru, ca mijloc de a înțelege multe aspecte mai puțin clare ale compoziției epistolelor. Putem totuși să ne întrebăm în ce constă caracterul esențial al primei redactări, adică dacă scrisorile adresate lui Lucilius constituiau corespondență filozofică, cum le cunoaștem noi astăzi, sau intimă, așa cum se obișnuiește între prieteni. Epistola 118 e concludivă. Schimbul de păreri trebuie să aibă în primul rînd finalitate filozofică, etică. Morala trebuie să ofere corespondenței materialul cel mai însemnat¹. Trebuie obținută o adevărată terapeutică morală a umanității. Pe de altă parte a fost necesar să se ofere redactării secunde un punct de plecare, o motivare. Ceva l-a determinat pe Seneca să pregătească corespondența către Lucilius pentru publicare. Or, nu s-ar fi întîmplat acest lucru dacă scrisorile ar fi fost exclusiv intime. În prima corespondență trebuie să fi existat un important element filozofic. Obscuritățile ne arată desigur că elementul intim era mult mai însemnat în prima versiune a corespondenței, chiar dacă pe primul plan se găsea tot cel filozofic. La revizuirea finală rolul său a fost deci redus. Astfel nu toate lungile, pasaje de demonstrație filozofică trebuie considerate rodul redactării secunde; nu putem marca drept limită între cele două ediții ale scrisorilor tranziția de la pasajele obișnuite, exterioare filozofiei, la cele cu conținut teoretic.

Am susținut deja că trebuie exclusă ipoteza scrierii corespondenței cu două scopuri de la bun început: expedierea către Lucilius și publicarea. Dar cînd s-a ivit în mintea lui Seneca ideea publicării? Desigur chiar în timpul schimbului de scrisori, poate puțin înainte de terminarea lui. Prietenii sau Lucilius însuși i-au sugerat-o, datorită tocmai conținutului în primul rînd filozofic al scrisorilor trimise lui Lucilius².

Existența unei redactări ulterioare trebuie probată și independent de prezentarea primei redactări și a carențelor acesteia.

¹ Ep. 118, 1—4.

² Astfel poziția apărută în acest articol se distinge de cea a partizanilor realității epistolare. Aceștia presupuneau sau expedierea scrisorilor către Lucilius în forma lor actuală, sau compunerea lor atît cu scopul de a le expedia lui Lucilius cît și de a le publica. Or, prezentul articol susține că Seneca a compus un prim text adresat lui Lucilius, text ulterior modificat considerabil înainte de publicare.

Deși recompoziția epistolelor s-a efectuat cu destulă dibăcie, se pot distinge semnele redactării secundă. Este dreaptă observația că în cele mai multe scrisori, în special în partea a doua a corespondenței, persoana lui Lucilius este folosită în mod arbitrar. Într-adevăr Seneca își expune ideile cu ajutorul polemicii. El imaginează un potrivnic și-l combate cu toate armele găsite în preajma sa. De multe ori însă acest oponent imaginar, susținând tezele epicureicilor sau peripateticilor sau chiar apărând punctul de vedere comun, este confundat cu Lucilius. Este sigur că e vorba de o convenție. Astfel chiar în epistola 109 Lucilius apare așezat într-o poziție falsă, incompatibilă cu adeziunea sa la stoicism, care se realizase de multă vreme¹; el este pus aici să combată teze fundamentale ale stoicismului. Mai mult decât atât, Seneca se apucă să-i demonstreze din nou ideile stoice, de care fusese vorba în toate cele 108 scrisori anterioare. Și fenomenul se întâlnește și în alte epistole². Dar în acest caz Lucilius ar fi trebuit să fie un ignorant în filozofie și atunci corespondența n-ar mai fi avut sens. Faptul ar fi cu atât mai serios cu cât Seneca lăudase cu mult în urmă progresele lui Lucilius în filozofie³. Altceva ne indică însă limpede că e vorba de Lucilius convențional, în permanență de distins față de Lucilius real. Într-adevăr Seneca admite adesea interlocutorul imaginar, desemnat de persoana a III-a a verbului (astfel *inquit* „spune“), fără altă precizare și în opoziție cu persoana I (astfel *respondeo* „răspund“). Pe nesimțite autorul trece la persoana a II-a, adică la Lucilius (astfel *inquīs* „spui“ sau invers), trecerea efectuându-se de la persoana a II-a la persoana a III-a. În epistola 113 trecerea se efectuează fără nici-o jenă de mai multe ori și numai la o distanță de câteva rînduri. Desigur că un asemenea procedeu era imposibil de aplicat într-o corespondență reală. Seneca l-a introdus la revizuirea și amplificarea textului în vederea publicării. Nu Lucilius trebuia convins, ci cercurile largi de cititori. Firește, aceasta nu înseamnă că în prima redactare lipsea cu totul polemica, dialogul de pe poziții filozofice opuse. De pildă ep. 112 ilustrează o polemică reală între Lucilius și Seneca. Procedul existent în prima fază a corespondenței a fost mult extins în redactarea secundă și astfel s-a ajuns la un Lucilius imaginar.

Aceeași apreciere poate fi valabilă și în problema repetițiilor. În nenumărate scrisori o singură idee e expusă de multe ori aproape în aceiași termeni și cu aceleași argumente⁴. Uneori se întâmplă ca în corpul unei singure scrisori să apară aceleași argumente de două ori⁵. Fără îndoială, cele mai multe repe-

¹ Ep. 46 tratează despre o operă stoică a lui Lucilius.

² În cele din urmă Seneca ajunge chiar la invectivă (ep. 124, 2–20)

³ Ep. 32, 1–3; 34, 2–3; 35, 1–3; 38, 1–2; 43, 1–3.

⁴ Astfel ideea vanității bogățiilor e tratată în foarte multe scrisori: ep. 8; 17; 18; 20; 23; 36; 47; 47; 60; 90; 101; 107; 110; 115; 119. Despre bunul suprem se ocupă în ep. 31, 41, 66, 67, 71, 74, 76, 85, 87, 92, 118, 120, 124.

⁵ Albertini, *op. cit.*, p. 145 citează astfel ep. 78 care conține de două ori demonstrarea faptului că suferința nu e lungă (paragraf 7 și 17) și ep. 94, unde eficacitatea maximelor scurte e dovedită de două ori (paragraf 27–28 și 43). Putem cita și ep. 44, care, deși suficient de scurtă (7 paragrafe), repetă cel puțin 3 idei: 1) ideea fundamentală că spiritul oferă noblete: paragraf 2: *bona mens omnibus patet; omnes ad hoc sumus nobiles* apoi mai jos paragraf. 5: *animus facit nobilem*. 2) Ideea că originea fiecăruia se pierde în necunoscut. Paragraf 4: *Omnibus nobis totidem ante nos sunt; nullius non origo ultra memoriam iacet*. Apoi mai jos, paragraf. 5: ... *alioquin si ad uelera reuocas, nemo non inde*

țiții presupun o redactare posterioară schimbului real de scrisori. Repetiția e caracteristică tipului de compoziție preferat de Seneca, diatriba.

Totuși nici aci nu trebuie exagerat. Procedul a fost utilizat într-o oarecare măsură și în primă redactare. Uneori nici nu sîntem în prezența unui procedeu scriitoricesc.

Astfel reluarea argumentelor aduse în favoarea retragerii din viața publică în ep. 19, 20, 21, 22, 68 se explică printr-o situație concretă. Lucilius nu se putea hotări: dorea să abandoneze cariera administrativă dar încă șovăia. Seneca trebuia să facă un efort spre a-l decide pentru prima alternativă. Repetarea argumentelor în problema înfruntării morții nu reprezintă exclusiv rodul revizuirii posterioare ci constituie și efectul unei preocupări firești la un bătrîn obosit și bolnav, preocupare pe care prietenul intim nu putea decît s-o împărtășească¹.

Semnificativă este și atitudinea față de subtilitățile logice, față de raționamentele rafinate sau față de discuțiile minuțioase asupra valorii unui cuvînt: Seneca le condamnă mereu cu asprime², dar în a doua parte a corespondenței. le folosește aproape în fiecare scrisoare. Evidența contradicției este însă atît de puternică, încît într-una din ultimele epistole este nevoit să se justifice, să se apere, uitînd critica distincțiilor subtile, întreprinsă de dînsul anterior³. Contradicția dovedește dubla compunere a scrisorilor; ea este rezultatul suprapunerii celor două texte succesive, este contradicția între simplitatea primului text, cel expedit lui Lucilius și revizuirea lui ulterioară, unde Seneca a dezvoltat expunerea argumentelor și s-a văzut obligat să recurgă la armele tradiționale ale demonstrației filozofice.

S-a constatat deja prezența procedeelor clasice ale amplificării retorice⁴. S-a spus că adesea filozoful tratează un loc comun după regulile retoricii⁵,

est, ante quod nihil est. 3) ideea că situațiile sociale ale aceleiași familii se schimbă în vîlmășagul vremurilor; paragraf. 4: *omnia ista longa uarietas miscuit et sursum deorsum fortuna uersauit*; apoi mai jos paragraf. 5: *a primo mundi orlu usque in hoc tempus perduxit nos ex splendidis sordidisque alternata series*. Se citează și repetarea în aceeași frază a unei singure idei în termeni diferiți.

¹ Prezența unor elemente intime, autobiografice sau referitoare la Lucilius pare a atesta o primă redactare în cazul epistolelor 28 și 104. Totuși există în aceste epistole un citat din Socrate care apare în termeni aproape identici. Ep. 28, 2: *Hoc idem querenti cuidam Socrates ait: Quid miraris nihil tibi peregrinationes prodesse cum te circumferas?* În ep. 104 spune: *Nam Socrates querenti cuidam, quod nihil sibi peregrinationes profuissent, respondisse ferunt: non immerito hoc tibi euenit. Tecum enim peregrinaberis.*

² Ep. 106, 11–12; *In superuacuis subtilitas teritur. Non faciunt bonos ista, sed doctos. Apertior res est sapere immo simplicior. Paucis est ad mentem bonam uti litteris. Sed nos, ut cetera in superuacuum diffundimus, ita philosophiam ipsam. Quemadmodum omnium rerum, sic litterarum quoque intemperantia laboramus. Non uilae sed scholae discimus.* A se vedea și ep. 40, 14; 45, 4–8; 49, 5–12; 52, 8–15; 58, 25–27; 71, 4; 75, 3–7; 82, 8–10; 83, 8–15; 87, 40–41; 88, 42–46; 108, 35–39; 109, 17–18; 113, 1; 115, 1–2; 117, 30; 124, 21–24.

³ Adresîndu-se lui Lucilius îi spune jumătate scuizîndu-se, jumătate glumind: Ep. 121, 1: *Litigabis, ego uideo, cum tibi hodiernam quaestiunculam, in qua satis diu haesimus, exposuero: iterum enim clamabis: «Hoc quid ad mores?» Sed exclamanti tibi primum opponam, cum quibus litiges, Posidonium et Archidemum (hi iudicium accipient); deinde dicam.* Mai jos adaugă (121,4): *Interim permittite mihi ea quae paulo uidentur remotiora excutere.*

⁴ Albertini, *op. cit.*, p. 223–226.

⁵ Albertini, *op. cit.*, p. 223–225.

că recurge la digresiuni și ornamentații specifice școlilor de retori¹. Pentru noi important este faptul că asemenea procedee tălmăcesc intenția publicării, căci ele n-ar avea sens într-o corespondență particulară.

În general stilul epistolelor poartă marca unei îngrijiri speciale, desigur efectul redactării secunde. Ca și în dialogurile anterior compuse, întâlnim aici tot arsenalul stilistic al lui Seneca: comparații, exemplificări din istorie și din viața contemporană, minuirea meșteșugită a figurilor de stil, antitezele pregnante, paradoxul scilpitor, fraza lapidară dar substanțială, ordinea cuvintelor utilizată abil² etc. E vrednică de admirat aplicația depusă în construirea frazei³ vădind tocmai textul destinat unui public mai larg și nu produsul literar esoteric. În mod special trebuie menționată atenția pentru metrică, acuratețea cu care a fost lucrat textul în acest sens⁴.

Prezența unei redactări secunde pare a fi mărturisită și de lungimea neobișnuită a scrisorilor din partea a doua. Întâlnim scrisori pline cu demonstrații foarte lungi, prea lungi; e necesar să admitem dezvoltări însemnate ale demonstrațiilor la redactarea secundă. Desigur nu trebuie crezut că scrisorile scurte, așa-numitele scrisori-bilet, n-au fost supuse unei remanieri și chiar unei remanieri radicale. Ilustrativă este scrisoarea 96, unde Seneca repetă cu minuțiozitate considerațiile sale asupra destinului și necesității suportării lui cu răbdare. De altfel scrisorile-bilet apar și printre scrisorile lungi din finalul corespondenței⁵, care au fost supuse unei revizuirii structurale⁶.

Tratînd despre prima întocmire a corespondenței, am semnalat deja posibilitatea unor suprimări, unor reduceri de text cu ocazia revizuirii, reduceri

¹ Albertini, *op. cit.*, p. 246, 289.

² De remarcat meșteșugirea ordinii cuvintelor. Fraza se încheie aproape totdeauna cu cel mai important cuvînt. Se cunoaște preferința lui Seneca pentru exprimarea concisă. Dar în aceeași scrisoare 44 (vezi mai sus p. 264, nota 5) utilizează perioada clasică alături de fraza lapidară. Intenția de a obține efecte stilistice este evidentă. Fraza clasică cu ponderea, cu încetîneala ei contrastează cu frazele scurte, concentrate care o precedă (ep. 44, 5–6). Firește se pot da și alte exemple.

³ De evidențiat strădania lui Seneca de a-și forma lexicul prin împrumuturi din diferite sectoare ale vocabularului. Încă nu s-a reliefat suficient întrebuintarea stilistică a acestor împrumuturi. / În scrisoarea 37 apar termeni din limbajul gladiatorilor și din vocabularul tehnic al militarilor ca *sacramentum* « jurămint » (*rogare sacramento*) 37, 1; *auctoramentum* « angajament » 37, 1; *missio* « eliberare » 37, 3, dar pentru că autorul compară viața înțeleptului cu cea a militarului și a gladiatorului. Oricînd se poate remarca congruența între conținut și stil. Cînd se referă la sport, Seneca folosește și un termen corespunzător de origine greacă: *psychrolutes* (53, 3; 83, 5) « amator de apă rece », *progymnastes* (83, 4) « dascăl de gimnastică », *hiera* (83, 5) « cursă, alergare », *sphaeromachia* (80, 1 un fel de pugilat). Trebuie semnalată și abundența împrumuturilor din vocabularul poeziei.

⁴ Putem semnala abundența de cretici.

⁵ Ep. 96, 103, 111, 112.

⁶ Compunerea în două variante a corespondenței lui Seneca pare a fi demonstrată și de locul ocupat de ea în istoria genului epistolar în antichitate. Cum am menționat mai sus, antichitatea ne-a dăruit celebre corespondențe exclusiv literare, ca cele alcătuite de Epicur sau Horațiu. Scrisorile lui Seneca se deosebesc considerabil de acestea prin caracteristicile deja pomenite: poziția elementelor intime, obscuritățile și alte urme ale scrisorilor lui Lucilius către Seneca, vocabularul mai apropiat de limba vorbită etc. Dar concomitent ele se disting și de corespondența lui Cicero, nelindoiș reală, căci sînt departe de a avea spontaneitatea ei. Prezența a două stadii în redactare poate să explice poziția specifică pe care corespondența lui Seneca o deține în evoluția genului și să limpezească de ce învățații nu s-au putut fixa la o opinie definitivă asupra lor, așa cum s-a întîmplat cu celelalte culegeri de epistole.

care să fi atins unele probleme intime sau chiar numele anumitor persoane. Poate fi admisă și ipoteza suprimării unor scrisori, socotite de Seneca neinteresante pentru cercuri mai largi de cititori sau primejdioase din punct de vedere politic.

Dar remanierea posterioară schimbului real de scrisori nu înseamnă în primul rând reducere, ci mai ales lărgirea corespondenței. Stratul al doilea al corespondenței este mai dens decât primul. Prin excelență revizuirea corespondenței a implicat îmbogățirea ei. Am vorbit deja de mărirea pasajelor demonstrative prin amplificarea argumentelor, prin repetarea și înzeestrarea lor cu armele dialecticii, prin suscitarea unor obiecții imaginare și a ripostelor corespunzătoare. În unele scrisori argumentele au fost îngroșate, explicitate, în altele au fost introduse, interpolate prin revizuirea structurală a scrisorii, prin modificarea întregului ei conținut.

Totuși prin îmbogățire nu se cuvine a înțelege doar atât. Avem numeroase epistole care nu conțin nici pasaje obscure, nici detalii de viață reale, în fine nimic care să illustreze o scrisoare reală, ci conțin în schimb toate particularitățile unei scrisori fictive. E de presupus că astfel de scrisori sau cel puțin parte dintre ele n-au fost niciodată scrise și expediate lui Lucilius, că, de dragul unei demonstrații filozofice, Seneca le-a interpolat în corpul corespondenței și că deci stratul al doilea nu se compune numai din modificările scrisorilor reale ci și din mărirea volumului acestora.

Credem că aproximativ 70—80 scrisori din prima redactare au intrat în ediția definitivă, restul reprezentînd epistole fictive, compuse doar în vederea publicării¹. Printre acestea din urmă sînt de citat consolațiile dar și alte scrisori.

Așa cum nu socotim orice scrisoare fără elemente intime obligatoriu artificială, trebuie să considerăm uneori elementele intime drept improvizate, fabricate ca atare de autor, după modelul celor reale sau extrase dintr-o scrisoare reală cu un conținut complet diferit și introduse într-una din cele fictive. Astfel este epistola 105, care prezintă o serie de reguli privind conduita morală și e destinată lui Lucilius, care locuia la Ardea. În ciuda aluziei la localitate, credem că epistola trebuie socotită fictivă². În epistola 110 polemizează cu un fals Lucilius pe care-l salută din casa sa din Nomentum. Și aci mențiunea localității e nesemnificativă. Epistola 107 demonstrează lui Lucilius, căruia îi fugiseră sclavii, nevoia de a suporta destinul cu fermitate. Dar Seneca lăudase mai înainte pe prietenul său pentru purtarea sa umană față de sclavi³. De altfel toate trei scrisorile excelează prin unitatea și claritatea desăvîrșită a compoziției și se află într-un grup de epistole unde se numără foarte puține vestigii ale primului text.

S-ar părea că punctul de vedere din acest articol s-a apropiat brusc de cel al partizanilor artificialității. Doar și ei admit că printre scrisorile cunoscute nouă sînt cîteva reale, introduse într-o masă de epistole fictive⁴.

¹ Astfel probabil ep. 50, 52, 60, 61, 73, 81, 85, 88, 90, 92, 94, 95, 97, 100, 102, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 124.

² Structura epistolei probează aceasta. Argumentele repetă idei de multe ori expuse și fac abstracție de Lucilius cel real.

³ Ep. 47, 1.

⁴ Bourgery, *Les Lettres à Lucilius sont-elles de vraies lettres?* Rev. de philologie (1911), p. 47; G. Guțu, *Scrisorile lui Seneca sînt adevărate scrisori?* în AISC, IV, 1941—1942, p. 10.

Totuși nu numai o problemă de număr, de cantitate, desparte tezele din articol de opiniile discipolilor lui Lipsius. S-a subliniat mai sus superficialitatea justificărilor invocate pentru acest truc literar și necesitatea descoperirii unui motiv mai serios. Ce l-a determinat pe Seneca să improvizeze asemenea scrisori fictive? Motivul trebuie căutat în influența deosebită a tratatului de etică compus concomitent de Seneca și anume *Moralis philosophiae liber*. Seneca însuși recunoaște că a introdus într-una din ultimele scrisori capitole din *Moralis philosophiae liber*¹. Această apropiere este semnificativă. Sub influența unei asemenea lucrări alcătuite simultan², Seneca a revizuit structural unele scrisori și a compus altele. Ideile care-i rămăseseră în minte din timpul scrierii acelei cărți s-au cerut consemnate și în epistolele destinate publicării, unde lipseau sau erau exprimate într-o formă rudimentară. Nu un singur capitol ci mai multe au fost prelucrate de Seneca în ediția finală a lui *Ad Lucilium*. Dar desigur filozoful n-a realizat o cotitură importantă în concepțiile sale etice.

Amplizarea demonstrației din *Moralis philosophiae liber*, stilul ei specific a înriurit și recompunerea epistolelor și l-au decis să utilizeze subtilitățile dialecticii, să dezbată ideile lui Posidonius³, să abordeze o tematică mai variată într-un anumit sector al corespondenței⁴. Cu toate că cele două opere nu se pot identifica, putem judeca conținutul lucrării etice pierdute după partea din corespondență înriurită de ea. Era desigur o expunere sistematică a aspectelor moralei și a problemelor filozofice legate de etică.

S-ar părea astfel că demonstrația primei redactări este pusă sub semnul întrebării. Într-adevăr, dacă Seneca a fabricat scrisori sub impulsul compunerii simultane a faimoasei *Moralis philosophiae liber*, de ce n-ar fi făcut la fel pentru toată culegerea de epistole? În primul rînd întîlnim elemente intime care ar fi fost mai greu de improvizat. Seneca ar fi putut alege pretexte, puncte de plecare mai lesnicioase pentru demonstrații filozofice. Apoi, dacă influența cărții de morală pare destul de substanțială spre a recunoaște urma sa în improvizarea unor scrisori, ea nu justifică trucarea unei întregi colecții. Mai mult decît atît, am văzut că ea nu se exercită decît asupra unei părți din scrisori, de la ep. 60 în sus și în special începînd de la scrisoarea 88. Aceasta înseamnă că ea a apărut într-o anumită etapă a revizuirii textului scrisorilor adresate lui Lucilius și nu înainte ei. În perioada ultimă a remanierii, și nu înainte,

¹ Ep. 106, 1; 108, 1. De aceasta pomeneste și Lactanțiu, II, 3.

² În ep. 108, 1 Seneca spune că *Moralis philosophia* era aproape gata de publicare. Ne dă și indicații asupra cuprinsului: îmbrățișează toată morală. De aceea s-a înșelat Hilgenfeld care a identificat această operă cu *Ad Lucilium*. Iată ce spune Seneca: *Id de quo quaeris ex his est quae scire tantum eo ut scias pertinet. Sed nihilominus, quia pertinet et properas nec uis expectare libros quos cum maxime ordino continentes totam moralem philosophiam partem statim expediam*.

³ Ideea influenței operei *Moralis philosophiae liber* asupra părții finale a corespondenței a fost discutată de A. D. Leeman în *Seneca's plans for a work Moralis philosophia and their influence on his later epistles* (în *Mnemosyne*, seria a 4-a, VI, 1953, p. 307—313). Dar acolo această influență nu este legată de presupunerea existenței a două straturi în corespondența lui Seneca.

⁴ Ep. 89, 4—17 (filozofia și diviziunile ei); 106, 1—10 (bunurile morale sînt corpuri); 113, 1—25 (ideea stoică mai veche că, virtuțile sînt ființe vii); 121, 5—24 (despre instinctele animalelor); 124, 5—20 (*bonum* este scizisat de inteligență).

Seneca a fost tentat să compună epistole fictive și să refacă aproape complet altele după modelul unui tratat de morală. Această constatare este confirmată de aspectul primei părți a corespondenței și în special de grupul ep. 1—29, care nu poartă marca înfrîurii operei numite *Moralis philosophiae liber* și care, așa cum am arătat mai sus, dovedește indubitabil realitatea unei prime redactări¹.

Anticipînd, am observat deja deosebirile între felurile părți ale corespondenței și am semnalat distribuția inegală în aceste secțiuni a semnelor care caracterizează cele două redactări succesive.

Am văzut cum partea finală a epistolelor, cea influențată de *Moralis philosophiae liber*, a cunoscut din plin revizuirea și amplificarea. Am remarcat de asemenea cum foarte multe scrisori reprezintă false epistole, iar altele sînt considerabil modificate. În afară de efectele influenței tratatului de morală (gustul pentru dialectică, înfrîurirea lui Posidonius, distincțiile metafizice) se regăsesc aici unele particularități ale redactării secunde: repetițiile, confundarea interlocutorului imaginar cu Lucilius, lungimea neobișnuită a demonstrațiilor, amplificările și procedeele retorice. Tot aici și stilul este mult mai îngrijit și expunerea ideilor mult mai sistematică. S-a observat deja că începînd cu ep. 75 stilul scrisorilor e mult mai atent lucrat². În privința scrisorilor fictive e limpede care este pricina. Dar și cele reale sînt mai atent redactate. E probabil că au fost compuse după ce Seneca luase hotărîrea publicării. Gîndindu-se că le va publica, le-a redactat mai îngrijit și n-a fost necesară o revizuire mai substanțială. Am semnalat deja ca trăsătură stilistică specifică a acestui grup influența tehnicii dialogului platonician. În scrisorile 109, 112, 113 expunerea ideilor îmbracă aspectul unui adevărat dialog: aserțiune-obiecție, argument-contraargument pînă la demonstrarea ideii lui Seneca. Nici nu ascunde măcar că aci oponentul este un Lucilius pur imaginar. E posibil ca secționarea tradițională a scrisorilor, prezentă în cele mai vechi manuscrise, să nu fi fost incidentală. Ea s-ar putea datora condițiilor specifice în care a fost alcătuit ultimul compartiment al corespondenței și să fi apărut chiar în ediția lor antică.

În opoziție cu această parte a corespondenței trebuie scoasă în relief prima parte, în special grupul 1—29, recunoscut ca unitar de toți cercetătorii. Aci argumentarea tezelor etice este mult mai modestă, firească, familiară aproape, lipsită de demonstrații subtile. Ideile sînt expuse mai sumar, nesistematic, dominate, cum am văzut și anterior, doar de strădania de-a atrage un fost epicureu, de a desăvîrși pregătirea filozofică a lui Lucilius.

« Modestia » demonstrațiilor dovedește că Seneca a modificat superficial scrisorile din această parte a corespondenței, exceptînd ep. 21 unde îi promite lui Lucilius nemurirea prin publicarea corespondenței. În restul scrisorii ideea este completată cu toate implicațiile necesare. La aceasta s-ar putea adăuga un alt argument. Din cele 26 de pasaje conținînd cuvinte citate de Bourgerly la rubrica termenilor familiari, 9 provin din primele 29 de scrisori față de 17

¹ S-a arătat de ce la p. 263.

² G. Guțu, *op. cit.*, p. 16.

aparținând celorlalte 95 de scrisori¹. Disproporția nu e prea mare, însă semnificativă, dacă ținem seama că dintre celelalte mențiuni de terminologie cotidiană majoritatea privesc scrisori indubitabil reale și că scrisorile din primul compartiment sînt mai scurte și deci cuprind mai puține cuvinte. Chiar în compartimentul final există șase pasaje, care revin unor scrisori unde se poate deosebi o primă redactare față de două sigur artificiale. Repetăm, numai proporția interesează; cifrele ar trebui mult ridicate după o cețetare riguroasă, dar proporțiile s-ar păstra, probabil. E cert că toate epistolele din grupul 1—29² au la bază o scrisoare reală³. După ep. 30 acest mod de a trata problemele etice nu dispare brusc, ci se modifică treptat o dată cu introducerea primelor epistole fictive și cu intensificarea remanierilor. Nu se poate împărți opera în două mari fracțiuni, cea a scrisorilor reale sau puțin modificate și cea a scrisorilor profund revizuite sau chiar improvizate. Trebuie presupusă a treia mare grupare, o grupare intermediară. Astfel, cu foarte mare aproximație am avea grupele următoare: 1) ep. 1—45 sau 49, 2) ep. 49—88 care ar reprezenta tocmai gruparea intermediară, 3) ep. 88—124⁴. Oricum ar fi, dacă pentru epistolele din prima grupare putem reconstitui în linii mari aspectul inițial, adică ne putem da seama cam ce cuprindeau, pentru cele din grupa a treia e mult mai dificil, căci epistolele fictive și revizuirea structurală a celor mai multe scrisori reale ne oprește la constatarea caracterului lor filozofic.

De altfel, chiar în partea finală, interpolarea epistolelor fictive nu s-a făcut într-o ordine riguroasă și pe temeiul unui plan stabilit anterior. Uneori ele pot alterna cu cele reale, alteori pot fi introduse în grupuri de două, trei epistole, fie legate între ele, fie complet independente⁵. E posibil ca în vederea publicării Seneca să fi scindat unele scrisori reale în două sau mai multe epistole sau să fi contopit unele.

Desigur că nici cele reale n-au fost toate așezate în ordinea lor din prima redactare. Ordinea a fost respectată numai pentru grupul 1—29. Nici pentru restul epistolelor nu s-au efectuat, probabil, schimbări prea numeroase, căci, dacă s-ar fi întîmplat astfel, Seneca le-ar fi orînduit după un plan metodic. Totuși din diferite motive el a recurs la anumite inversiuni. Schultess a

¹ Iată lista acestor termeni: *colaphus* «pumn» (13,5), *crepare* «a scriști» (9,8), *cutis* «înveliș» (9,13), *decrepitus* «vlăguit» (26,1), *narrare* «a vorbi despre» (24,6), *pusillum* «mărunt» sau «neînsemnat» (15,9; 26,8), *quaerere uerba* «a căuta cuvinte» (23,1), *uenter* «burtă» (17,4).

² O probă în plus aduce și ep. 6. Tratînd tema prieteniei Seneca face aluzii la anumite teze fundamentale ale stoicismului. Aceste aluzii nu sînt prea clare. Dacă scrisoarea ar fi fost fictivă sau modificată considerabil, aceste referiri ar fi fost rezolvate, explicitate.

³ Subgrupul 17—24 se referă la o perioadă mai dificilă din viața lui Lucilius, cînd acesta apela la sfatul lui Seneca, necesar soluționării încurcăturii în care se găsea. Se simte aci pretutindeni firescul situației, evidențiat și de familiaritatea tonului. Pentru întreg grupul 1—29 în general și ep. 21 în special a se vedea și alte observații ale noastre anterioare.

⁴ Este limpede, credem, că această compartimentare nu are nimic comun cu cea a lui Hilgenfeld. Noi n-am ținut seama decît de evoluția condițiilor particulare de redactare, iar în cazul împărțirii lui Hilgenfeld era vorba de secționarea operei pe capitole, îmbrățișînd fiecare probleme diferite.

⁵ Astfel ep. 88 care tratează despre așa-numitele «arte liberale» pare legată de ep. 89, care se ocupă de filozofie și părțile ei. Ep. 102 și 103 par a fi ambele fictive, ep. 104 are un caracter personal (vezi p. 258) și, deci pare reală, ep. 105 e fictivă (vezi p. 267, nota 1), ep. 106 reală, ep. 107 fictivă, iar 108 reală (vezi p. 260).

semnalat deja una¹. Se pot consemna și altele. Ne mărginim la una singură. Am spus mai sus că în ep. 118 Seneca trasează un adevărat program al corespondenței cu Lucilius. E probabil că în primă redactare această epistolă nu era situată la sfârșitul corespondenței ci la începutul ei, eventual nu mult după grupul 1—29. La redactarea secundă Seneca a trecut această scrisoare printre ultimele, pentru că trata relativ sistematic conceptul de *bonum*, așa cum se cuvenea unui sfârșit de corespondență. Probabil că Seneca însuși remarcase cât de nesistematic fusese elucidat conținutul acestei noțiuni în alte scrisori.

Relativa finisare a operei sub raportul stilului, grija depusă pentru metrică arată că autorul preparase opera pentru publicare. Totuși nu se pot trece sub tăcere unele neglijențe prea supărătoare chiar pentru un autor puțin interesat în ordonarea ideilor. Contrastul între efortul spre limpezimea formei și aceste inadvertențe e prea izbitor. Iată trei exemple de asemenea neglijențe. În ep. 52 Seneca amână soluționarea problemei cum trebuie vorbit poporului, dar n-o reia nicăieri. În epistola 102 Seneca afirmă că ar fi tratat o problemă care nu apare în nici o scrisoare. În sfârșit în ep. 98 pomenește de un *senex egregius* fără alte referiri și toată partea finală a scrisorii este neclară. S-a presupus că în ep. 98 ar exista o lacună, vestigiu al unei mutilări a manuscrisului², iar cele două scrisori menționate mai sus s-ar referi la alte epistole pierdute³.

S-ar putea explica și altfel aceste neglijențe.

Există probabilitatea publicării scrisorilor în două etape. În prima tranșă au intrat epistolele din gruparea întâi, în general mai puțin transformate la revizuire. În această grupare nu se semnalează nici o neglijență, căci totul pare limpede. Desigur această tranșă a fost publicată de Seneca însuși.

La cele proiectate pentru a doua etapă Seneca a lucrat mult mai intens. Erau aproape gata de publicare, dar moartea l-a surprins înainte de îndepărtarea ultimelor nepotriviri, aluzii la scrisori sau pasaje suprimate. Astfel ipoteza lui Haase e valabilă numai pentru o parte din epistole și în același timp se explică de ce numai un anumit compartiment al scrisorilor a suportat influența lui *Moralis philosophiae liber*. Celelalte erau deja publicate. De aceea Seneca s-a văzut obligat să păstreze o grupare de tranziție (grupa 49—88) între cele două fragmente atât de diferite ale operei tocmai spre a atenua contrastele. Astfel tranșa a doua a scrisorilor, adică cea care cuprinde grupele 49—88 și 89—124 a fost editată după moarte de prietenii săi.

Rămâne încă o dificultate de rezolvat. Concepute astfel epistolele nu mai încap în timpul acordat scrierii și eventual expedierii lor de cercetătorii moderni, adică un an sau maximum doi.

¹ Schultess, *De L. Annaei Senecae Quaestionibus naturalibus et Epistulis commentatio*, Bonn, 1872, p. 33—40 evidențiază o contradicție între două scrisori. În ep. 70, 1 Seneca spune: *post longum intervallum Pompeios tuos vidi*, dar în 49,1 scrisese: *ecce Campania et maxime Neapolis et Pompeiorum tuorum conspectus incredibile est quam recens desiderium tui fecerint*. Între ep. 49 și 70 nu fusese un interval prea mare. Probabil că ep. 70 a fost scrisă înainte de ep. 49 și apoi ordinea a fost inversată. Oricum explicația lui Albertini (*op. cit.*, p. 199) că în ep. 49 Seneca văzuse orașul Pompei de la distanță nu e satisfăcătoare.

² Albertini, *op. cit.*, p. 162.

³ Albertini, *op. cit.*, p. 166.

De altfel oricum îngrădirea e prea strîmtă. Chiar dacă nu le-ar fi transmis niciodată lui Lucilius, Seneca n-ar fi avut răgaz să scrie într-un asemenea interval atîtea scrisori divizibile în grupări așa de diferite ca tehnică literară.

Ep. 91 datează redactarea secundă. Cînd s-a produs incendiul din Lyon, Seneca lucra, probabil, la revizuirea textului. Atunci a intercalat în corpul epistolelor o consolăție la adresa lui Liberalis. De ce a proiectat publicarea ei și nu s-a mulțumit s-o trimită doar lui Liberalis? Pentru că de fapt epistola era destinată nu numai lui Liberalis ci și locuitorilor Romei. Cum remarcă Binder¹, Seneca nu pomeneste de incendiul Romei, anterior doar cu cîteva săptămîni celui petrecut în anticul Lyon. Albertini crede că cel dintîi fusese menționat într-o scrisoare acum pierdută și că n-a revenit asupra lui, deoarece subiectul prezenta un pericol politic². În legătură cu Nero circulau tot felul de zvonuri în oraș. Dar putem merge mai departe. De teama miniei imperiale Seneca n-a pomenit incendiul Romei, dar s-a gîndit să travestească o consolăție adresată locuitorilor capitalei. Consolăția către Liberalis este astfel un simplu pretext. Desigur aceasta înseamnă că Seneca intenționa să publice foarte curînd și tranșa a doua a operei sale. Probabil însă că dificultățile pricinuite de revizie i-au răpit mai multă vreme decît socotise. Deci epistola 91 este un reper numai pentru redactarea secundă.

În ce privește prima redactare, un lucru este cert: scrisorile n-au fost scrise zilnic ci chiar cu pauze mari: «Răspund tîrziu la scrisorile tale»³, spune Seneca. Nici Lucilius nu era excesiv de conștiincios⁴. În altă parte e consemnată o întrerupere a corespondenței din pricina rătăcirii unei epistole⁵.

În sfîrșit laudele adresate lui Lucilius în ep. 46 pentru o operă stoică scrisă de el ar părea ciudate, dacă de la primele scrisori, cînd corespondentul era încă epicureu, ar fi trecut numai cîteva luni⁶.

În ep. 70 Seneca vorbește de Pompei. Cum se face că el nu spune nici un cuvînt de erupția Vezuviului, deși, după cronologia Binder-Albertini, ea este cu puțin anterioară scrisorii? Nimic nu ne îndreptățește să considerăm, ca Bourgery⁷, că naumahia amintită în această scrisoare este obligatoriu cea din anul 64.

De asemenea n-avem motive temeinice să declarăm *Epistulae ad Lucilium* posterioare retragerii totale. Se remarcă aluziile la bătrînețe⁸, dar oare cîțiva ani în urmă Seneca nu era tot bătrîn? Seneca încetase încă din 59–60 să joace un rol precumpănitor la curtea lui Nero și adoptase încă din acea vreme o semiretragere. De altfel faptul apare consemnat chiar în text. În epistola 1 Seneca recomandase evitarea ocupațiilor exterioare filozofiei și retragerea din viața publică, dar recunoaște că el însuși irosește o parte din timpul pe care ar fi trebuit să-l consacre filozofiei. Astfel el admite ca practică doar o retragere

¹ Binder, *Die Abfassungszeit von Senekas Briefen*, Diss. Tübingen, 1905, p. 50.

² Albertini, *op. cit.*, p. 48.

³ Ep. 106, 1: *Tardius rescribo ad epistulas tuas*.

⁴ Ep. 118, 1.

⁵ Ep. 50, 1. Binder, *op. cit.*, p. 34–35 și Albertini, *op. cit.*, p. 47 cred că această rătăcire n-a întrerupt cursul scrisorilor fiindcă le încurcă cronologia.

⁶ G. Guțu, *op. cit.*, p. 12–13.

⁷ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 64.

⁸ Ep. 8, 2.

parțială¹. Epistola 7 preconizează insistent solitudinea de care autorul său nu putea încă să beneficieze². Toate îndemnurile adresate lui Lucilius de a decide retragerea sînt concomitent îndreptate spre Seneca însuși. Epistola 18 a fost scrisă desigur în luna decembrie³. Dar de ce ar fi decembrie 62 sau 63 și nu decembrie 59 sau 60? Aspirația spre retragere, spre odihnă din această parte a corespondenței nu poate fi consecutivă demersului făcut de Seneca în 62 pe lângă Nero. Scrisorile din acest compartiment pregătesc cererea de părăsire a vieții publice. Vom regăsi aceste idei în capitolele din Tacit care conțin cererea de retragere⁴. Dacă scrisorile ar fi fost redactate ulterior n-am fi regăsit în ele năzuința spre retragerea totală. Scrisorile adevărate nu pot fi anterioare — căci amărăciunea lui Seneca, disprețul pentru viața publică sînt elocvente — și nici posterioare verii lui 64, data incendiului din Lugudunum. Între aceste date, aproximativ toamna anului 59 sau 60 și iarna 63—64, trebuie plasată corespondența inițială, cea schimbată efectiv între Seneca și Lucilius⁵.

Acest articol susține deci că în cuprinsul corespondenței lui Seneca trebuie distinse două straturi. Argumentele folosite de partizanii realității epistolare și de cei ai artificialității nu se exclud ci se completează. Primul strat constă din scrisorile adresate în realitate lui Lucilius. Ulterior Seneca a transformat această corespondență reală sub influența tratatului *Moralis philosophiae liber*, introducînd scrisori artificiale. Această influență s-a exercitat doar asupra părții a doua și mai ales a treia a corespondenței, deoarece prima parte era deja publicată doar cu mici modificări față de textul expediat lui Lucilius, cînd a început să se resimtă influența tratatului de morală. În felul acesta articolul n-a adoptat opinia că nucleul original al corespondenței a fost revizuit în întregime în același timp, ci dezvoltat și publicat pe etape. Partea a doua și a treia a corespondenței au fost publicate postum și după indicațiile defunctului. Trebuie considerat că la revizuirea finală Seneca a schimbat ordinea unor scrisori. Nu mai putem astfel admite cronologia tradițională, care nu se sprijinea de altfel pe dovezi temeinice.

Soluțiile propuse au și alte consecințe. Într-adevăr, dacă admitem această compartimentare a scrisorilor și publicarea lor în două serii ca și o activitate

¹ *Non possum dicere nihil perdere; sed quid perdam et quare et quemadmodum dicam.* Mai jos adaugă: *Sed euenit mihi, quod plerisque non suo uitio ad inopiam redactis: omnes ignoscunt, nemo succurit.* În această frază se referă, poate, la dificultățile înlătinate de dorințele sale spre o retragere totală.

² Ep. 7, 1—9. De citat mai ales ep. 7, 1: *Quid tibi uitandum praecipue existimes, quaeris. Turbam. Nondum illi tuto committeris. Ego certe confitebor imbecillitatem meam. Numquam mores quos extuli refero: aliquid ex eo quod composui turbatur; aliquid ex his quae fugavi redit.* Mulțimea care-l corupe pe Seneca și a cărei evitare necruțătoare o recomandă lui Lucilius este mai ales mulțimea oamenilor politici ai vremii, în special cei de la curtea imperială.

³ Ep. 18, 1: *December est mensis: cum maxime ciuitas sudat, luxuriae publicae datum est, ingenti apparatu sonant omnia; tamquam quicquam inter Saturnalia intersit et dies rerum agendarum.* Nimic din restul scrisorii nu îngăduie precizarea anului.

⁴ *Annales*, XIV, 53—54.

⁵ Frațiunea din operă publicată de Seneca însuși a apărut înaintea incendiului din Lugudunum, probabil în cursul anului 63. După această dată Seneca a mai continuat schimbul de scrisori probabil un timp. De asemenea Seneca n-a publicat probabil toate scrisorile expediate și o parte dintre scrisorile din așa-numita grupare intermediară sînt anterioare publicării primei tranșe. Cum am văzut mai sus, ele au fost ulterior prelucrate și pregătite pentru publicare.

laborioasă de prelucrare și îmbogățire a epistolelor efectiv schimbate, trebuie să recunoaștem că Seneca n-a dus în retragere un trai umbratilor ci a continuat să întrețină numeroase și intense relații. El a discutat cu prietenii asupra prelucrării scrisorilor; altfel aceștia nu le-ar fi putut publica după moartea lui. Avem astfel o indicație asupra intensei activități a cercurilor de intelectuali în vremea lui Nero. Dar, cum știm, tocmai dintre acești amatori de filozofie își recruta opoziția unii dintre cei mai reprezentativi exponenți.

О РЕДАКТИРОВАНИИ ПИСЕМ СЕНЕКИ

РЕЗЮМЕ

Письма Сенеки считались одними исследователями действительно существующими, отредактированными и отправленными как настоящие письма, а другими — только вымышленными, т.е. сборником литературных писем. В данной работе делается попытка по-новому решить этот вопрос и другие, тесно с ним связанные. Считается, что между Сенекой и Луцилием действительно существовал обмен письмами, являющихся первичным ядром (первичный слой), впоследствии пересмотренных, исправленных и дополненных философом для издания (второй слой).

Выявлен ряд обстоятельств, которые говорят о существовании первого слоя писем. В письмах отражены многочисленные стороны личной жизни, подробности биографического характера, имеют место частые упоминания общих знакомых и друзей или конкретных обстоятельств, которые в чисто литературной переписке не были бы нужны в такой мере. В письмах Луцилия к философу встречаются места, где говорится о личных неприятностях, не известных нам, а также едва затронутые, неразрешенные вопросы (современному читателю они не понятны, но, безусловно, были хорошо известны авторам переписки). Лексике произведения также свойственны характерные черты: многочисленных слов разговорной речи и терминов, заимствованных из специальной профессиональной лексики или даже из арго, в ней гораздо больше, чем в лексике других работ Сенеки. Возможно, в начальную стадию переписки личные элементы использовались чаще, но затем некоторые из них были устранены при исправлении текста до его опубликования; следует предположить, что эта форма переписки носила и чисто философский характер, иначе Сенека не думал бы о возобновлении обмена письмами с другом, а также их исправлении и обогащении для издания.

Доказательство этих исправлений, то есть подтверждение существования второго этапа, было предоставлено в большой степени именно сторонниками эпистолярной искусственности этих писем, что только доказывает существование второго слоя в составе переписки. Показательно наличие в некоторых письмах какого-то условного Луцилия, вымышленного собеседника, введенного Сенекой для того, чтобы иметь возможность спорить со своими противниками. Показательны также и многочисленные повторения

вопросов в одном и том же письме или в разных письмах, необыкновенная длина некоторых писем и использование метода риторического увлечения.

Следовательно, исправление, предшествовавшее изданию, состояло в изъятии определенных мест из писем (намекы на какие-то лица или конкретные личные дела), но главное заключалось в обогащении текста новыми элементами. Некоторые письма были разделены на части, но большинство из них расширилось в результате введения показательных абзацев или новых доводов и повторному обсуждению некоторых вопросов. Кроме того, в последнюю часть сборника писем под влиянием трактата этики *Moralis philosophiae liber*, написанного одновременно с последней частью *Ad Lucilium* были введены некоторые искусственные письма. Этот систематический трактат оказал значительное влияние на исправление писем, входящих в данную часть переписки; отсюда использование диалектических тонкостей.

В действительности, *Epistulae ad Lucilium* не характеризуется однородной структурой. В последней части (той, на которую повлиял трактат этики), часто появляется вымышленный собеседник; кроме того, встречаются длинные показательные письма, стиль тщательно обработан, а изложение принимает форму платоновского диалога: утверждение — возражение, аргумент — контраргумент. Однако первая часть переписки носит иной характер: искусственные письма отсутствуют, их аргументация менее систематична, более многочисленны лексические элементы из устной речи, стиль свободнее, в меньшей степени разработанный. Имеющиеся исправления поверхностны.

В настоящей работе различаются, по существу, три больших группы, три раздела: I) письма 1—45; II) письма 45—88; III) письма 88—124. Вторая группа носит переходный характер. Различия, указанные выше, доказывают неодновременность издания этих групп: письма Сенеки вышли в свет два раза, последовательно. Первая часть появилась ранее трактата *Moralis philosophiae liber*, поэтому она не носит на себе отпечатка влияния этого произведения. Следовательно, оба издания подготовлены (как видно, с немногими изменениями первоначальной формы) самим Сенекой. Вторая часть была издана после смерти философа его друзьями. Этим объясняются некоторые упущения, в результате небрежности, в третьей группе, именно в той, где стиль обработан более тщательно. Контрасты между третьей частью (в которой различия между слоями так разительны) и первой заставили Сенеку переделывать промежуточные письма в переходную группу с тем, чтобы смягчить различия.

Письма не были отредактированы в течение 1—2 лет. Сам Сенека говорит о некоторых задержках в переписке (письмо 106). Стиль первых писем показывает, что они намного предшествуют отходу философа от политической жизни. Автор считает, что действительный обмен письмами имел место с 59—60 по 63—64 гг. Смерть настигла философа в период приготовления к изданию второго и третьего раздела *Ad Lucilium*.

Бесспорно, что в последние годы Сенека не вел замкнутого образа жизни. Его друзья смогли издать вторую часть произведения потому, что еще при жизни писателя обсуждалось содержание писем. Но эти друзья как раз принадлежали к той части интеллигенции, из которой оппозиция вербовала членов своего ударного отряда.

SUR LA RÉDACTION DES LETTRES DE SÉNÈQUE

RÉSUMÉ

On sait que les lettres de Sénèque ont été considérées par certains philologues comme réelles, c'est-à-dire des lettres rédigées et expédiées à leur destinataire. D'autres n'y voient qu'un recueil d'épîtres littéraires, pure fiction sans aucun support réel. Cette étude présente une solution personnelle de ce problème et de certains autres qui en découlent. Certains indices probants concluent à l'existence d'un premier groupe de lettres réelles échangées effectivement entre Sénèque et Lucilius. Ce premier noyau originaire, repris par la suite, remanié et développé par le philosophe en vue de la publication, constituerait le second groupe.

L'existence de ce premier groupe de lettres est attestée par certaines preuves : d'abord le grand nombre d'éléments intimes (détails biographiques strictement personnels à côté de nombreuses allusions à des connaissances et amis communs ou à des circonstances réelles de l'époque) qui n'auraient pas été nécessaires en un si grand nombre dans une correspondance littéraire. Ensuite on peut remarquer certains vestiges des lettres adressées par Lucilius au philosophe, contenant l'exposé de soucis personnels qu'il est aujourd'hui difficile de comprendre ou des problèmes vaguement traités et dépourvus de toute solution, sans noter d'autres obscurités (qui demeurent comme telles, mais qui ne l'étaient pas probablement à l'époque pour les deux correspondants). Le vocabulaire des lettres est lui aussi caractéristique : il contient beaucoup de mots propres au style parlé, à côté de termes empruntés au lexique spécial des différentes professions et même à l'argot, dans une plus grande proportion que dans d'autres œuvres de Sénèque. Probablement, pendant une première étape, les éléments intimes étaient plus fréquemment utilisés, certains d'entre eux ayant été éliminés à l'occasion du remaniement du texte, opération qui fut antérieure à sa publication. Mais, même au cours de cette étape, la correspondance gardait un caractère philosophique par excellence. Au cas contraire Sénèque n'aurait pas eu l'idée de reprendre les lettres envoyées à son ami et de les modifier en les enrichissant, en vue de la publication.

Les preuves de ce remaniement, c'est-à-dire de l'existence d'une seconde étape, ont été largement fournies par les partisans de l'artificialité épistolaire ; elles attestent l'existence d'une seconde étape dans la stratification de la correspondance. La présence, dans certaines lettres, d'un Lucilius conventionnel, interlocuteur imaginaire, introduit par Sénèque afin de pouvoir polémiquer avec ses adversaires, est bien significative. Il est à retenir aussi les nombreuses répétitions de certains problèmes dans une même lettre ou dans plusieurs, la longueur inhabituelle d'autres épîtres et l'emploi des procédés de l'amplification rhétorique.

Le remaniement antérieur à la publication n'a pas négligé la suppression de certains passages (allusions à des personnes connues ou à des faits intimes), mais on a surtout ajouté de nouveaux éléments qui ont enrichi le texte. Certaines lettres ont été scindées, la plupart cependant ont été développées, soit par l'intercalation de passages démonstratifs ou d'arguments nouveaux, soit par

la reprise de la discussion de certains problèmes. De plus, des lettres entièrement artificielles ont été interpolées. A cette opération a été soumise seulement la dernière partie du recueil, sous l'influence d'un traité d'éthique *Moralis philosophiae liber*, rédigé en même temps que la partie finale de *Ad Lucilium*. Ce traité systématique a influencé énormément le remaniement des lettres appartenant à cette section de la correspondance; c'est à cet ouvrage qu'on doit aussi l'emploi des subtilités de la dialectique.

En effet, les *Epistulae ad Lucilium* ne présentent pas une structure homogène. Dans la dernière partie (qui est influencée par *M. ph. l.*) l'interlocuteur imaginaire paraît plus fréquemment; on y trouve aussi de longues lettres démonstratives et, en général, le style en est plus châtié, tandis que l'exposé revêt la forme du dialogue platonicien: assertion-objection, argument-contre-argument. En revanche, la première section de la correspondance se présente comme il suit: absence de lettres fictives, argumentation moins systématique, éléments lexicaux du style parlé plus nombreux, un style plein de spontanéité et moins châtié. Le remaniement de cette partie a été très superficiel.

On distingue dans cette œuvre trois grands groupes, trois compartiments: I) ép. 1—45; II) ép. 45—88; III) ép. 88—124. Le second groupe a un caractère de transition. Les différences signalées ci-dessus attestent que ces groupes n'ont pas été édités simultanément: les lettres de Sénèque ont paru en deux tranches successives. La première tranche a paru avant que l'auteur ait commencé la rédaction du traité *Moralis philosophiae liber* et, en raison de cette circonstance, les premières lettres n'ont pas l'empreinte de l'influence exercée par cette œuvre. Cette tranche a été éditée (avec très peu de modifications de la forme initiale comme on l'a vu) par Sénèque lui-même. De l'autre tranche ont donné une édition posthume les amis du philosophe. Cela explique certaines négligences fâcheuses dans le troisième groupe, justement celui où le style est plus soigné. Les contrastes entre ce troisième compartiment (où les différences d'un groupe à l'autre sont tellement importantes) et le premier ont déterminé Sénèque à grouper les lettres intermédiaires en une catégorie de transition dont le rôle est d'atténuer les différences existantes.

Les lettres n'ont pas été rédigées pendant un an ou deux seulement. Sénèque lui-même parle de retard dans sa correspondance (ép. 106). Le ton des premières lettres montre que celles-ci précèdent de peu sa retraite de la vie politique. L'auteur de cette étude estime que l'échange réel de lettres a eu lieu de 59 — 60 à 63 — 64. La mort a surpris le philosophe en train de préparer l'édition des 2e et 3e compartiments des lettres à Lucilius.

Il semble donc certain que Sénèque n'a pas mené une existence isolée au cours de ses dernières années. Ses amis ont pu éditer la seconde tranche de l'œuvre, car ils avaient déjà discuté avec le philosophe le contenu de ses lettres. Mais ces amis étaient justement les intellectuels parmi lesquels l'opposition recrutait une partie de son détachement de choc.